

LIPTÁK DOROTTYA

Írjunk médiatörténeteket, de hogyan?*

Historiográfiai megközelítés

I.

A következő összeállítás látleletnek minősülhet, amely megpróbál számot adni, hol tart a mai német médiatörténet-írás, kitekintéssel egyéb régiókra. Merre veszi útját az utolsó másfél évtizedben, milyen irányokat, célkitűzéseket jelöl ki magának, ehhez milyen elméleti és módszertani megfontolások tapadnak, milyen tematikákat preferál? Ennek nyomán milyen trendek rajzolódhatnak ki, milyen eredményeket tud felmutatni, és szót ejtek a kísérletekről, a kutatás során megfogalmazott dilemmákról és az esetleges kudarcokról is. Az összegzés a magyar szakmai közönség tájékozódásához kíván hozzájárulni, amikor a szakma a hazai médiaviszonyokat és a médiatörténet-írás tapasztalatait, valamint a társadalmi fejlődést figyelembe véve az együttgondolkodás során megjelöli a számára lehetséges kapcsolódási pontokat és körvonalazza a jövőben bejárható önálló utakat.

Ahogy a mai modern társadalmak egyre inkább a média befolyása, hatása, olykor nyomása alatt állnak, és a társadalmak ily módon is mindinkább a probléma-megoldásokban érdekeltek, mind több diszciplína (a nyelvtudomány, az irodalom-tudomány, a jogtudomány, a közgazdaságtudomány, a filozófia, a pedagógia, a pszichológia, nemkülönben a politológia, a szociológia és a történettudomány) fordult a nyilvánosság és a kommunikáció problémaköre felé. A kommunikáció mint univerzális jelenség így jut el napjainkra és napjainkban egyre hangsúlyosabban interdiszciplináris–transzdiszciplináris tárgyához, kirajzolódik a medialisációs folyamat (= a valóság átszűrése a média által), és ez a folyamat újfajta minőségű orientációs igényeket támaszt és hív életre a történeti jellegű média- és kommunikációkutatásokkal szemben is.

Mint ismeretes, az Amerikai Egyesült Államokban már az 1960-as években, majd Európa-szerte a hetvenes és nyolcvanas évtizedben a kommunikáció- és a médiatudományok offenzív támadásba lendültek, és ezt a tradicionális terepen mozgó és eszköztárat alkalmazó történettudomány egyidejűleg bizonyos rezerváltsággal szemlélte. Nagy-Britanniában elsőként, majd Franciaországban fokozatosan a nyolcvanas évektől, Németországban a nyolcvanas–kilencvenes évtizedtől mind intenzívebb érdeklődés nyilvánult meg a történészek részéről is e terüle-

* A tanulmány az MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportja projektjének keretében készült.

tek iránt. Ezt a jelenséget egyes történészek, mint például a müncheni Winfried Schulz az új digitális kommunikációformák terjedésével hozták összefüggésbe, hangsúlyozva, hogy a digitalizáció egy eszköz, mely új, interaktív kommunikációs lehetőségeket rejt magában, és így a történeti alapú kérdések megközelítését is más közegbe helyezi. Az elmúlt évtizedekben monográfiák, gyűjteményes tanulmánykötetek, sorozatok, tankönyvek tucatjai, nem különben speciális történeti szakfolyóiratok elindítása tanúskodik erről.¹

A vizsgált területek alapvetően két kristályosodási pont körül rajzolódnak ki. Az egyiknek leginkább *a történelem a médiumokban* címet adhatnánk: ez a történelem eseményeinek, folyamatainak ábrázolását vizsgálja a nyomtatott, illetve az elektronikus médiában. A kutatás egyaránt irányul az ábrázolt jelenség, a folyamat működési mechanizmusára, az adott teljesítmény értékelésére, hatására, és témaválasztása nem ritkán a jelen nyilvánosságában zajló aktuálpolitikai vitákkal hozható összefüggésbe.²

A másik kutatási irányt – amelyről jelen írás szól – *a médiumok a történelemben* címmel jelölhetnénk: ez a média történetének, a nyilvánosság és nyilvános kommunikáció alakváltozásainak vizsgálata a legkülönbözőbb ismeretelméleti koncepciókra, modellekre és programokra visszavezetve (itt elsősorban a kultúra- és társadalomtudományok eredményeire kell gondolni).³ A fent megnevezett kutatási irány alapvonalai egyértelműen kirajzolják, amennyiben a média történetét, ezen belül a sajtó történetét a jövőben vizsgálni kívánjuk, úgy volna kívánatos tenni, hogy azt a mediális világ átalakulásának kontextusában helyezzük el. Mi képezi a kontextus szövetét? Mit is jelent ez?

II.

Számos új megközelítési modell fogalmazódott meg az elmúlt 10–15 évben, melyek közül megragadóan inspiráló jellegű egy szerzőhármás, két hamburgi történész és a mainzi médiatudós munkássága. Mindenekelőtt azt emelnénk ki, hogy esetükben különösen szerencsés, hogy már az elméleti alapvonalak meghatározásánál létrejött az összefogás, tehát nem egy kívülről konstruált modellt vesznek át és próbálják átültetni a médiatörténet-írás gyakorlati terepére, mint elődeik közül annyian másan tették és ma is teszik. Karl Christian Führer, Axel Schildt és Knut Hickethier tanulmányukban a történelem, a nyilvánosság, és a médiumok lehet-

¹ A legszámtottevőbb média- és kommunikációtörténeti folyóiratokra itt hívjuk fel a figyelmet: *Journalism History* (1975–), *American Journalism* (1983–), *Le Temps des Médias* (2003–), *Media History* (1995–), *Archiv für Mediengeschichte* (2001–).

² L. a *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* (GWU) újabb tematikus számain: *Medien und Geschichte* (1999/4.), *Geschichte im Film* (2001/4.), *Geschichte in der Öffentlichkeit* (2003/2.), valamint a *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 2002/2-es számát. Kedvelt téma az első és második világháború, a nemzetiszocializmus és az NDK története.

³ Ez utóbbira lásd e számban Rákai Orsolya tanulmányát.

séges kapcsolódási pontjait, egymáshoz való viszonyát tárják fel. A középpontba a nyilvánosság kategóriáját helyezik, és ennek egyaránt általános társadalomtörténeti, illetve speciális kommunikáció- és médiatörténeti dimenzionálását nyújtják. Vagyis egyrészt a modern média keletkezésének és intézményesülésének történetét ragadják meg – beleértve a modern médiatechnikákat, technológiákat is –, másrészt a nyilvános kommunikáció 19–20. századi fő elemeit, szerkezetváltásait rendszerezik, szisztematizálják. Ezáltal a kettős irányultság által a média és társadalom közti kölcsönhatást, annak alakváltozásait kívánják megragadni.⁴

Hickethier egy másik munkájában következetesen plurális értelemben a „médiatörténete” kifejezést alkalmazza (sajtó, film, rádió, televízió, internet), ezeket a történeteket együttesen kezeli, és megállapítja, ezek tanulmányozása leginkább kommunikációtörténeti jellegű vizsgálatokban csúcsosodik ki.⁵ Alapvetően három fő médiatörténet-írói területet különböztet meg. Egyrészt az úgynevezett művészeti médiumok története: ennek terepe és tárgya az irodalom, a képzőművészet és az egyéb ábrázoló művészetek, valamint a zene. A feladat az elkövetkezendő időkben – Hickethier szerint – nem ezeknek a területeknek általános történeti leírása, hanem az, hogy ezek egy adott korszak, műfaj-történet, stílustörténet (például a sajtóban a tárca története, a folytatásos regény története, egy-egy írói, képzőművészeti oeuvre) a világra adott reflexióiként jelenjenek meg a legkülönbözőbb koncepcióra és historiográfiai tradícióra visszavezetve. A jelenlegi gyakorlat szerint ugyanis ezek a területek még mindig leginkább a nemzeti tradíciókhoz, a kulturális és nemzeti identitást megalapozó irodalomtörténeti leírásokhoz köthetők. Jóval ritkábban szembesülünk olyan művekkel, melyek egyes médiumok, például a könyv, a kalendárium történetét tárgyalják, avagy egy kiadó, vagy egy könyvtár történetét mutatják be.⁶

A tömegmédiatörténetét leíró másik markáns irányzat – Hickethier felosztása szerint – intézménytörténeti, programtörténeti, technikatörténeti, és befogadó/befogadás-történeti. Az intézménytörténeti és technikatörténeti megközelítés leginkább a történettudomány különböző ágazatainak fogalmi, módszertani apparátusára támaszkodik, míg a programtörténeti és befogadó-történeti irányultság az irodalomtörténeti és művészettörténeti megközelítésekhez kapcsolódik. Megemlítendő még a médiatechnológiai alapú irányultság, amely leginkább a mából

⁴ FÜHRER, Karl Christian, HICKETHIER, Knut, SCHILDT, Axel, *Öffentlichkeit – Medien – Geschichte. Konzepte der modernen Öffentlichkeit und Zugänge zu ihrer Forschung = Archiv für Sozialgeschichte* (AfS.), 2001, 1–38.

⁵ HICKETHIER, Knuth, *Mediengeschichte = Einführung in die Medienwissenschaft*, Hg. Gerhard Rusch, Wiesbaden, 2002, 171–188.

⁶ Ilyen ritka kivételnek számít: Febvre, Lucien, Martin, Henri-Jean, *L'Apparation du livre*, Paris, 1958. A mű kiadásának 50. évfordulójára rendezett budapesti konferencia anyagát l. *Cinquante ans d'histoire du livre, De l'Apparation du livre (1958) à 2008, Bilan et projets*, Ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Budapest, 2009.; MARTINO, Alberto, *Die deutsche Leihbibliothek, Geschichte einer literarischen Institution*, Wiesbaden, 1990.; WITTMANN, Reinhard, *Geschichte des deutschen Buchhandels*, München, 1991.

kiindulva elsősorban a digitalizálás kérdéseit helyezi előtérbe, de visszamenőleg is számtalan technikai találmányt, eszközt, konstrukciót és ezek alkalmazását, hatását vizsgálja. Ugyancsak elterjedt az életrajzi megjelenítés, amely a média-birodalmak alapítóira, a meghatározó médiaszemélyiségekre, az ő világukra fókuszál.⁷ Mondanivalónk szempontjából nagyobb jelentőséggel bír a strukturális ábrázolás, az intézmények működési mechanizmusának objektív, cselekvő megragadása (szervezeti felépítés, kínálat és használat) a narratív leírás helyett.⁸

Hickethier mindezek nyomán egy új médiatörténet-írást javasol, amelynek szerinte a tömegmédiátörténetnek kell lennie. Ez álljon 1. intézménytörténetből (a kommunikátor és intézményeinek története a politikai és gazdasági feltételekkel együtt); 2. technikatörténetből (a technikai fejlődés által determinált médiatörténet, mediális technológiák története); 3. program- és produkciótörténetből (a kommunikációs igényeket előhívó produkció- és kínálat-történet, beleértve a műfaj-, a téma- és motívumtörténetet és mindazokat, akik a programokat létrehozzák, közvetítik); 4. recepciótörténetből (mint a média-felhasználás és felhasználók története, amelyben a hangsúly a passzív befogadás aktusától mindinkább az aktív befogadásra és befogadókra helyeződik át). Ha ebben a kontextusban kívánjuk feltárni a tömegmédiák történetét, akkor ez nem elsősorban az egyes médiumok vagy az ezekben megjelenő témaegyüttesek, motívumok története, hanem annak a bemutatása, hogy ezek miként járultak hozzá a közvélemény, a nyilvánosság alakulásához, a közös gondolkodási folyamathoz.

Führer, Schildt és Hickethier modellje alapvetően kétféle nyilvánosságfogalommal dolgozik. A Habermas-féle normatív nyilvánossággal, annak Negt–Kluge-féle továbbgondolásával, illetve az úgynevezett plurális, a média által definiált, rendszerorientált Gerhards–Neidhardt-féle nyilvánosságkonceptiókkal.⁹ Vagyis egyidejűleg a társadalmi normák által meghatározott nyilvánossággal és média által szervezett nyilvánossággal, amely lehet partikulárisan tagolt (helyi, regionális, régiókon túl nyúló) és többszörösen strukturált (nyilvánosságterek, -formák és színvonal szerint, különböző szereplőkkel, közlőkkel, médiumokkal). Ennek az elméleti konstrukciónak a hozadéka, hogy általa a célul kitűzött kutatási iránynak megfelelően a média- és kommunikációtörténet legkülönbözőbb területe,

⁷ A 19. század végi, 20. század első felében szereplő „médiaszemélyiségekről” készült monográfiák közül néhány említésre méltó: MENDELSSOHN, Peter, *Zeitungsstadt Berlin*, Frankfurt am Main, 1982.; MÖLLER, Felix, *Der Filmmminister, Goebbels und der Film im dritten Reich*, Berlin, 1998.; HACHMEISTER, Lutz, *Der Gegnerforscher, Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*, München, 1998.

⁸ HICKETHIER, Knut 2002, i. m. 174.; STÖBER, Rudolf, Axel Springer, *Ein Medienunternehmer mit Fortune. Geschäft mit Wort und Meinung, Medienunternehmer seit dem 18. Jahrhundert*, 1999, 291–310.

⁹ NEGTH, Oskar, KLUGE, Alexander, *Öffentlichkeit und Erfahrung. Zur Organisationsanalyse von bürgerlicher und proletarischer Öffentlichkeit*, Frankfurt am Main, 1972.; GERHARDS, Jürgen, NEIDHARDT, Friedhelm, *Strukturen und Funktionen moderner Öffentlichkeit. Fragestellungen und Ansätze = Öffentlichkeit – Kultur – Massenkommunikationskultur*, Stephan Müller-Doohm, Klaus Neumann-Braun (Hg.), Oldenburg, 1991, 31–89.

variánsa teremthető meg és kapcsolódhat szabadon össze és ez a gyakorlati terpen mozgó kutatás számára rendkívül inspirálólag hathat. Érvelésében Hickethier Rudolf Stöber munkáira hivatkozik, aki a 19. század sajtóját ilyen módon kísérli meg vizsgálni.

Ezt a médiatörténetet a jövőben célirányosan össze kell kapcsolni az írás és nyomtatás történetével, az irodalom történetével, a vizualitás történetével. Nem a Gutenberg-galaxis történetét, majd annak végét kell megírni – fogalmaz Hickethier, utalva McLuhan híres munkájára –, hanem az írás, a kép és a hang sokszorosan kapcsolódó, szüntelenül változó történetét, az átmeneteket, a töréspontokat kell megragadni. Az így építkező, majdan médiumokon átívelő, médiát felölelő új médiatörténetig eljutó médiatörténet-írásban az egyes médiumok összekötő elemévé válik a kommunikáció, a kultúra, a média által befolyásolt hétköznapi történések, a nyilvánosság úgy, hogy a médiatörténet döntően az egymással összekapcsolódó egyes médiumok története marad.

Hickethier szerint ez a fajta új médiatörténet-írás, a hozzá kapcsolódó véleménycsere, a polémia még csak a kezdeteknél tart, majd a gyakorlat dönti el létjogosultságát. A kérdés annál is inkább aktuális, hiszen az utolsó másfél évtizedben több német médiatörténész is megírta átfogó médiatörténetét. Ezek közül három szerző többkötetes művét emeljük ki (Rudolf Stöber, Jürgen Wilke, Werner Faulstich). Ezeket az alábbi kérdéskörök megvilágításán keresztül kívánjuk bemutatni: milyen motívumok készítették őket a mű megírására? Hogyan értelmezik a média fogalmát, mi tartozik a médiatörténetbe, hogyan határolják le, miként strukturálják mondanivalójukat, különös tekintettel a médiatörténet és az úgynevezett társtudományok viszonyára? Miként kezelik a tér és az idő fogalmát, hogyan viszonyulnak a forrásokhoz?

III.

Rudolf Stöber, bambergi médiatörténész 2003-ban kiadott munkájának alcíme mindjárt kijelöli művének tér- és időkoordinátáit, miszerint az úgynevezett új médiumok történetét írta meg, melynek első kötete a sajtóval és a telekommunikációval foglalkozik. Második kötetét a filmnek, a rádióknak és az egyéb multimédiás eszközöknek, az internet világának szenteli. Az alcím egyértelműsíti, hogy a tömegmédiá koráról van szó, amely Gutenberg találmánya nyomán köszönt be.¹⁰

¹⁰ STÖBER, Rudolf, *Mediengeschichte, Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates. Eine Einführung*, Wiesbaden 2003. A tanulmányban az eredeti első kiadás szövegét vesszük alapul. 2013-ban megjelent a mű második, bizonyos mértékig átdolgozott második kiadása. De lényegében az elméleti alapvonalakon az invenció-innováció-diffúzió modelljén nem módosít. Ugyanakkor erős változtatásokat visz véghez a szerkezetben. Míg az első kiadásban a média történetét az egyes médiumok szerint (sajtó, rádió, film stb.) taglalta, és ahhoz rendelte a fázisokat (megjelenés, elterjedés, térnyerés stb) addig az új koncepcionális változatban a fázisokra, összpontosít, nem a médiumok megjelenési formáira. Így például a médiumok elterjedését ábrázoló fejezetben együtt kezeli

Bár ő maga is elismeri, hogy témaválasztása némi önkényes döntés eredménye, különösen, hogy az első kötetben a könyv története, a másodikban a televízió kimarad ebből, de megítélésünk szerint kissé vitatható álláspontját megtámaszthatónak véli Niklas Luhmann, némi kritikával Harry Pross, valamint Marshall McLuhan teoretikus érvelésével.¹¹ A tömegmédiá funkcionális fogalmát kiindulási pontként klasszikus kettős értelemben használja: a médiumok folytatatólagosan megjelenő tartalmukkal, és az adott korban felhalmozott ismeretek közvetítésével egyszerre szolgálják a személyek közötti információ és a kommunikáció terjedését úgy, hogy létezési kereteiket az adott társadalom, az őket körülvevő politikai–szociális környezet határozza meg. Stöber, akárcsak Hickethier a Gerhards–Neihardt féle nyilvánosságfogalomra támaszkodik.¹²

Bármelyik médiát vizsgáljuk is, történetének alakulásakor a keletkezés és ternyerés motívumait, az általa előidézett társadalmi reakciót és hatást kell követnünk, vallja Stöber. Módszertanilag a sűrű leírás mellett foglal állást és műve megírásakor hármas szempontrendszer betartását jelöli ki. Minden korszak és médiái a korba helyezve, ugyanakkor a kortól való eltávolodás révén értelmezhetőek. Meggyőződése, hogy a médiatörténet-írás igényli a kritikai megközelítést, de a Frankfurti Iskola örökségére utalva sarkosan úgy fogalmaz, hogy médiatörténet örve alatt nem társadalomkritikát kell gyakorolni, hanem forráskritikát.

Bár keresi a médiatörténet-írás kapcsolódási pontjait a német nyelvterületen a korábbi évtizedekben művelt publicisztikatudománnyal, még inkább a kommunikációtudománnyal, nem tartja szerencsésnek azokat a szándékokat, amelyek e kettő határvonalainak elmosására irányulnak. Leszögezi: az új médiumok története nem azonos a kommunikációtörténettel, mert a tömegkommunikáció valamivel kevesebb, hiszen csupán korlátozott kommunikációs kapcsolódási lehetőséget kínál a feladó és befogadó között, például olvasói levél, telefon, e-mail stb. formájában.

Általában véve nem híve annak, hogy a médiatörténet-írásban túlzottan az elméleti konstrukciókra hagyatkozzunk. Különösen a médiatörténészek által korábban kedvelt Niklas Luhmann-féle rendszerelmélettel száll vitába, osztva Habermas vélekedését, miszerint Luhmann elmélete csak a létező állapot észlelésére alkalmas, és a történeti vizsgálódás számára létfontosságú változás szemlélésére,

a sajtót, a telefont, a távirót, a filmet, a televíziót és a számítógépet. (20). A médiafejlődést fázis vonatkozású perspektívába helyezve Stöber törekszik a mediális innováció ciklusainak hasonlóságait a különböző médiumokra vonatkoztatva eltérő időpontokban fölmutatni, anélkül – akárcsak az első kiadásban –, hogy a folyamatot a fejlődés normatív céljának rendlje alá. STÖBER, Rudolf, *Neue Medien Geschichte, Von Gutenberg bis Apple und Google*, Presse und Geschichte. Bd. 72, Bremen, 2013. Vö. STÖBER, Rudolf, *Deutsche Pressegeschichte von Anfängen bis zur Gegenwart*, 1. Aufl., Bremen, 2000, 3. Aufl., 2014. Terjedelmi okok miatt Stöber önálló sajtótörténetét, mely számtalan kiadást megért, itt most nem tárgyaljuk.

¹¹ LUHMANN, Niklas, *Die Realität der Massenmedien*, 2. kiad., Opladen, 1996.; PROSS, Harry, *Medienforschung, Film, Funk, Presse, Fernsehen, Das Wissen der Gegenwart*, Berlin, Darmstadt, Wien, 1972.; McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy*, Toronto, 1962.

¹² GERHARDS, Jürgen, NEIDHARDT, Friedhelm 1991 (9. jegyzet).

megragadására, a történelmi távlatok megvilágításra nem. Ugyanakkor a szakma szinte egyhangú rosszallása dacára nem ellenzi, hogy a médiatörténész a biológiai evolúciós modell néhány elemét a médiafejlődés történetének megvilágításánál alkalmazza, de jelzi, ezek a médiumok különböző fejlődésének magyarázatakor csupán interpretációs keretként szolgálhatnak. Hiszen – Harry Pross technicista érvelését osztva – ebben a kontextusban Stöber némileg jogosan mutat rá, hogy a médiumok is egymást követő, egymásra épülő fejlődéstörténeti utat járnak be: a sajtó integrálja beszéd és az írás örökségét, a film átveszi a megelőző optikai médiumok tartalmi elemét, a rádió a létét technikailag a távírónak, tartalmilag az újságok informálási és szórakoztatási funkciói átörökítésének egyaránt köszönheti, és így tovább. De elveti, hogy a médiatörténet a fejlődés normatív perspektívájának rendelődjék alá.

A szerző alapvetően az invenció, az innováció és diffúzió hármas fogalma köré építi fel könyvének mondanivalóját. Az elmélet középtávú vizsgálódások elvégzésében nyújt segítséget azáltal, hogy az igencsak heterogén forráskorpuszt kategóriákba rendezi, ily módon véli megérteni és megértetni a média keletkezésének és változásának történetét. Ebből következőleg ez kicsit részletesebb bemutatást igényel.

Stöber Everett M. Rogersre¹³ hagyatkozva úgy véli, hogy az invenció fázisa az új eszme, gondolat, kezdeményezés megszületését jelenti. Az innováció során a koncepciót piacra érett terméké fejlesztik, ahol értéke, hasznossága, alkalmazása még nyitott. Az innováció sikere nagyban függ attól, hogy milyen új megoldásokat kínál, mennyire kompatibilis az adott társadalmi értékekkel és normákkal, milyen mértékben tekinthető komplexnek, milyenek a kipróbálás, a bevezetés körülményei és a várható eredmények mennyire beláthatók. (Innováció és technológiai átvétel szinonim fogalmak nála.) Ezután következik a diffúzió fázisa, amikor a produktum a médiumok közé betagozódik és a hétköznapiak részévé válik. Ezek az elemek a gyakorlatban természetesen nem egészen szétválaszthatók. Hogyan működteti a hármas modellt, miként tölti meg tartalommal, ennek kibontásáról szólnak a könyv két kötetének további fejezetei.

Bár Stöber műve¹⁴ a média fejlődéstörténetét követi, mégsem szigorúan kronológiai, mivel a kiválasztott vizsgálati egységek maguk jelölik ki és tagolják az idő fonalát. Szigorú ökonomikus szerkezettel dolgozik, de a főfejezeteket számtalan alfejezetre és további kisebb differenciált alegységekre bontja szét rugalmasan. Így például a sajtó műfaji, tipológiai, tartalmi differenciálódását bemutató alfejezetben együtt tárgyalja a nagyobb időtávot lefedő „új médiát”, így a kalendáriumot, az úgynevezett messrelatiót (vásári tudósítás) és a folyóiratot. Ez utóbbit tovább tagolva beemeli az illusztrált lapok kategóriáját, amelyet filléres lapokra, családi lapokra, illusztrált magazinokra, satirikus, humoros lapokra, ifjúsági, divat és női lapokra, Rundschau típusú szemlékre és hírmagazinokra

¹³ Everett M., ROGERS, *Diffussion of innovations*, New York, London, Toronto, Singapore, Tokyo, 1995.

¹⁴ Terjedelmi korlátok miatt a továbbiakban a sajtóval foglalkozó fejezetekre szorítkozunk.

bont, majd a fejlődés főirányát megragadó egzakt példákon keresztül tömören megrajzolja azok karakterét, funkcióját, szerkezetét, formai jellemzőit. Kitér továbbá az előállítás, az aktualitás, a példányszám, az ár kérdéseire, a képi megoldások technikai fejlődésre. Így módja van íveket fölrajzolni: két évszázadon belül sorakoztatja a példákat, analógiákat, módosulásokat egészen napjainkig; ennek eredményeként jutunk el az úgynevezett szemle alkategóriáján belül a *Revue de Deux Monde*-tól (1829) egészen a svájci *Facts*-ig (1995).

Mivel a monokausalitás elve távol áll tőle, a fent vázolt fejlődési út értelmezését elősegítő fejezetet iktat be, amely „összecsomagolja” a sajtó sikerútját kísérő és lehetővé tevő külső és belső tényezőket, amelyek részben előidézói, részben következményei a folyamatnak. Szükséges kényszerűségből a fenti, jórészt immanens szempontoktól elválasztva további önálló főfejezetben tárgyalja a sajtótermékek sikeres piaci szereplésének keretfeltételeit, elemeit, az alfabetizáció, az iskoláztatás mértékét, a hírszolgáltatás kiépülését, és mindezek megvalósulásához a történeten „vörös fonalként” végighúzó két konstans elem alakulását: a közönség szüntelenül növekvő információéhségének és szórakoztatási igényének kielégítését. A mű szemléleti erényei közé tartozik, hogy például a hírszolgáltatás rendszerének taglalásakor nem a megszokott leíró jellegű történetbe bonyolódik bele a postáról, táviróról stb., hanem azt próbálja plasztikusan bemutatni, hogyan és mennyi idő alatt lesz az eseményből hír, tudósítás és az mennyi idő alatt jut el a közvetítő csatornák által. Ezt egy „al-fejezetben” belül összekapcsolja az újságírói hivatás professzionalizálódására, az újságok szerkezeti összetételére (például rovatok fejlődési láncolata és a köztük lévő arányok változása) és tartalmi vonatkozásaira való utalással.

Az újságok tartalmi fejlődése tehát egyre inkább egy differenciált sajtóképhez vezet, amit Stöber olvasatában innovációs versenyként észlelhetünk, ami minőségi versennyel párosul. Az innovációs és minőségi tényezők pedig nem választhatók el a gazdasági tényezőktől. A racionális üzleti kalkulációt tárgyaló alfejezet egyaránt kitér a sajtótermékek árképzésre, a jövedelmi viszonyokra, más termékek ár kalkulációra. Az árváltozások okaiként a csökkenő papírárat, a túltermelés problematikáját, a vásárlói és hirdetési piac összefonódását és az előfizetői, vásárlói szokásokban végbemenő változásokat veszi számba. A kiadók oldaláról a nyereség optimalizálását, hullámszását az állandó és változó kiadásokkal, a hirdetési piaccal összefüggésben követi, és Karl Bücher nyomán megerősíti, hogy az árnyereség növekedésére vonatkozólag világos trend nem rajzolható ki.

A sajtótörténet utolsó főfejezete a sajtó és hatalom közötti viszonyrendszert boncolgatja ugyancsak nem megszokott módon. A sajtórendszerek vizsgálati kritériumainál három uralmi formát vezet be (autoriter, liberális–demokratikus és totalitárius rendszerek). Ezek mellé rendeli az általuk alkalmazott ellenőrzési formákat (tartalmi, vállalkozási, hivatásgyakorlási és terjesztési) és megmutatja, hogy melyek voltak az egyes korszakok meghatározó általános jegyei és melyek voltak az azonos politikai rendszerek eltérő alkalmazási gyakorlatai.

Az egyes fejezeteket áttekintve így éri el, hogy a fent említett hármas fogalmi kritérium alapján alkalmazott modell (invenció–innováció–diffúzió) következe-

tes végig vitele révén koherens kép alakul ki az olvasóban, amelyet felerősít azáltal, hogy minden fejezet elejére egy pár soros esszé tömörségű felvezetőt illeszt, ami által kontextusba helyezi az adott rész mondanivalóját, és újból és újból kijelöli az értelmezési kereteket. A sajtó fejlődéstörténetének, differenciálódásának, a cenzurális és gazdasági szempontok számbavétele mellett mégis jórészt adós marad a szerző a sajtó társadalmi aspektusainak megvilágításával. Például milyen funkciókat látott el a folyóirat a polgári nyilvánosság és létezési mód kialakításában, ez miként és hogyan alakul a 18. század végétől a 20. század elejéig? Milyen módosulásokon megy keresztül a sajtó a 20. század elejétől az előretörő elektronikus média korában? A média-felhasználás társadalmi aspektusának bemutatása jórészt elmarad, a szokások, attitűdök és a médiában mozgó szereplők a szerző erős gazdasági–technikai irányultságából következőleg mindössze a gazdasági folyamatok megértésében játszanak szerepet.¹⁵ Próbál egyensúlyozni a történet elbeszélése és a szisztematizálás között, de a csapdát, ő sem kerüli el, egyes fejezetek kifejezetten túlírtak (például 2. 4). Főként német anyaggal dolgozik, de összeurópai dimenzióban gondolkodik (minta, párhuzamok, analógiák). A nem Németországból eredeztethető laptípusok, műfajok, technikai találmányok tárgyalásánál angol, francia, olykor olasz kitekintést ad úgy, hogy a történetet szerves egységben tartja.

IV.

Jürgen Wilke 2000-ben megjelent médiatörténetének tartalmát közel két évtizedig érleli, ami egyrészt már önmagában jelzi, átfogó médiatörténetet írni nem egyszerű dolog. A szerzőt műve megírásában¹⁶ elsősorban az motiválta, hogy több mint 30 év telt el azóta, hogy német nyelvterületen többkötetes összefoglaló jellegű sajtótörténet született Kurt Koszyk tollából (1966, 1969, 1972), amelyet a narratív elbeszélőmódban íródott sajtótörténet-írás termékeként tartunk számon. Wilke meglátása szerint Koszyk sajtótörténete több szempontból problematikus. Túl azon, hogy elvész a részletleírásokban, csupán elvétve, nyomokban fedezhető fel benne a szerző szándéka, hogy a sajtótörténetet valamilyen módon médiaelméleti, kommunikációtudományi perspektívába helyezze.

Az alapprobléma Wilke számára is az, hogy miként tudja a mű tárgyát egzakt módon meghatározni, azaz miként definiálja a média fogalmát. A mű címadása jelzi, hogy a médiatörténetet a kommunikációtörténet mellé rendeli, a médiatörténetét elsősorban a média által közvetített kommunikáció történeteként

¹⁵ FAULSTICH, Werner, *Rezension zu, Stöber, Rudolf, Mediengeschichte. Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates*, H-Soz-u-Kult, 26. 06. 2004. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2004-2-206>

¹⁶ WILKE, Jürgen, *Grundzüge der Medien- und Kommunikationsgeschichte, Von Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, Köln, Weimar, Wien, 2000. 2008-ban elkészült a mű második, némileg kiegészített kiadása, amely lényegi változást nem eredményezett. Az elemzésnél ezt a szöveget követjük.

kívánja megírni. Wilke egy szűkebb médiafogalommal dolgozik, mint Stöber vagy Faultisch és Hörisch. A publicisztikatudomány által alkalmazott médiafogalomból indul ki, amely technika-, technológia- és intézménytörténeti alapú, és a tömeges elterjedésű médiumokra terjed csak ki. Kritikusaival szemben úgy véli, a posta vagy a telefon története (eredeti tradicionális formájában) csak korlátozottan sorolható ide: eszközként egyik se a médiatörténet immanens része, ugyanakkor tömegkommunikációs eszközként mindkettő fontos eleme, de nem több mint komponense a médiatörténetnek.

A média története nála a tömeges elterjedést biztosító nyomtatás technikájának térhódításával kezdődik, vagyis Gutenberggel, akinek találmánya lehetővé teszi a nyilvános kommunikáció rohamos elterjedését. A történetet befejezi a weimari köztársasággal, a harmadik birodalmat, illetve a második világháború utáni korszakot „kellő történelmi távlat híján” a „Zeitgeschichte” tárgykörébe utalja. Ebből következőleg mondanivalóját túlnyomórészt a sajtónak szenteli (350 oldalból 300 oldalt szán a témának).

A nemzeti keretbe zárt történetírásról való túllépés mellett foglal állást, de megállapítja, hogy egy nemzetközi terepen vizsgálódó médiatörténet nem oldható meg nemzetközi kutatói együttműködés nélkül. Ezért ő összehasonlításra nem vállalkozik.¹⁷ A nemzeti és nemzetközi között fennálló diszkrpanciát úgy véli feloldani, hogy minden főfejezet elé/közé beiktat egy amerikai–összeurópai kitekintést, leginkább a műfaji újdonságok okán más és más ország sajtótermékeire koncentrálva.¹⁸

Mondanivalójához kronológiai megközelítést választ, mégpedig oly módon, hogy túlnyomórészt a meghatározó politikai tényezőket kombinálja a technikai-technológiai és médiatipológiai elemekkel. Míg a főfejezetek a médiatörténet fő fázisait fedik le, addig az alfejezeteknél a valódi történések századokon átívelő, finoman tagolt kronológiai etapjait jelöli ki. Figyelmeztet, hogy az új századok beköszönte ritkán esik egybe a médiatörténet új korszakával (például a 18. század a 17 századdal összevetve a médiarendszereket tekintve kevés újdonságot hozott). A médiatörténet rendszerezése során törekszik a technikai-műszaki, szervezeti, jogi tényezők megvilágításra, egyidejűleg a terjedelmi korlátok függvényében a média társadalmi szerepeit, funkcióit, hatásait is kiemeli. Például a kora újkorban megjelenő nyomtatott média bemutatása során az előállítók és befogadók primer gazdasági érdekein túl azoknak az emberi magatartások, mentalitások alakításában betöltött szerepére is kitér. A folyamatban a reformáció korszakára egyenesen úgy tekint, mint amely egyaránt „book event”, „print event”, „Kommunikationsereignis”-t, „media-propaganda campaign”-t teremtett. Az első tu-

¹⁷ Ilyen jellegű korábbi kísérlete WILKE, Jürgen, *Zeitungen und ihre Berichterstattung im langfristigen internationalen Vergleich = Presse und Geschichte*, Bd. II, *Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*, Hg. Elger Blümm, Gebhardt Hartwig, München, London, New York, Oxford, Paris, 1987, 287–305.

¹⁸ Ezen a téren új vállalkozás: CHAPMANN, Jane, *Comparative Media History. An Introduction, 1789 to the Present*, Cambridge, 2005.

dományos folyóiratokról szólva úgy fogalmaz, hogy megjelenésükkel az addigi informális tudományos kommunikációt (tudóslevelezés) egy periodikusan ismétlődő fórum által létrejött nyilvános kommunikáció váltja fel, ami döntő hatással van a tudományok további fejlődésére. Ugyanakkor röviden tárgyalja az egyes újságok programját, tartalmát, ami ugyan olykor érdekes részinformációkat tartalmaz, de a szöveg itt enciklopédikus jelleget ölt, így nem kimondottan olvasóbarát.

Mind makrotörténeti, mind mikrotörténeti megközelítés szintjén elméleti kategóriák bevezetését szorgalmazza és médiatörténetét hat szisztematikus alapozású fázisra tagolja. Szerinte a médiatörténet a tömegkommunikáció keletkezésének (fő médiuma a levél, hírlevél, az írott újság, a rölpap, a messrelatio stb.), intézményesülésének (fő médiuma a nyomtatott újság), funkcionális terjedésének, expanziójának és diverzifikációjának (fő médiuma az újság és a folyóirat), majd a 19. században robbanásának és a 20. század beköszöntével a plurális média korszaka eljövételének (fő médiumai a film, a gramofon, a hanglemez, a rádió) a története. Meggyőződése, hogy az elemzésbe be kell vonni kommunikációtudományt és médiaelméletet, például az újságtartalmak strukturális vizsgálatok vagy a recepciótörténeti és olvasástörténeti kutatások során.¹⁹

Részletesebben a 19. század médiatörténetét tárgyalja, és erőteljesen Németország politikátörténeti fordulataihoz (1819, 1848, 1871, 1918) köti. Itt a tömegkommunikáció a véleményképzés plurális, demokratikus eszközeként jelenítődik meg. Elsőként a sajtó jogi szabályozását, a sajtópolitikát tekinti át, majd az újságok, folyóiratok, valamint a hivatalos közlönyök, hirdetési újságok (Intelligenzblätter) tipológiáját adja meg, azokat politikai-társadalmi kontextusba helyezve. A fejezet második része a sajtó kiteljesedését segítő intézményeket, eszközöket veszi számba, a távirati irodák, a levelezői–tudósítói hálózat kiépülését, működését, az újságíró szakma professzionalizálódását, majd betekintést enged az angolszász és francia sajtóviszonyokba. A zárófejezetben a 20. század elejének jellemző tömegkommunikációs jelenségeit veszi számba: míg az „új” médiumokkal (film, gramofon, rádió) elsősorban technika- és intézménytörténeti alapon foglalkozik, a sajtó működésénél a politikai programokat és a tartalmat helyezi előtérbe.

Kritikusai elsősorban azt róják fel neki, hogy bár a média (médiatechnológiák) expanziója, diverzifikációja nyomán a média- és kommunikációtörténet új fázisáról ír, az ívek meghúzásánál óvatos marad. A plurális média korszakában ugyanis az újság, a rádió, a mozi már nem egymástól függetlenül létező médiumok, hanem egy médiarendszert alkotnak, és ilyen kontextusban kellene tárgyalni a 20. századi történetüket. Az átfogó médiatörténetnél neki is nagy gondja, hogy a parttalanságot elkerülje, a redukció és komplexitás helyes arányait megta-

¹⁹ Vö. Wilke, Jürgen, *Vom stationären zum mobilen Rezipienten. Entfesselung der Kommunikation von Raum und Zeit – Symptom fortschreitender Medialisierung*, Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte, 2004, 1–15.; Uő, *Mediengeschichte und Medienberichtstattung. Entwicklungsstufen und Determinanten der Kommunikationsgeschichte* = Uő, *Massenmedien und Journalismus in Geschichte und Gegenwart, Gesammelte Studien*, Bremen, 2009, 13–29.

lálja úgy, hogy a modell értékű példákra koncentráljon. Legnehezebb a helyzete az újságok kiválasztása terepén, így is 580 címmel dolgozik. A feldolgozandó anyag mérhetetlen mennyiségét illetőleg az alapkérdést így fogalmazza meg: vagy te uralkodsz rajta, vagy hagyod, hogy ő uraljon. E dilemma között próbál inkább több, mint kevesebb sikerrel egyensúlyozni.

V.

Werner Faulstich lüneburgi médiatörténész, a göttingeni Vandenhoeck und Ruprecht kiadónál megjelent hat kötetben fogja át a média történetét, egyetemes történeti igénnyel.²⁰ Bár a *Magyar Könyvszemle* következő számában Bódy-Márkus Rozália ismerteti a sorozat darabjaként a 19. századot lefedő médiatörténetét, tekintettel arra, hogy az utóbbi évek német médiatörténet-írásának legnagyobb teljesítményéről van szó, amely a német tudományos közegben széles diskurzust indított el, és szokatlan módon heves reakciókat váltott ki, mi sem kerülhetjük el, hogy foglalkozunk vele. Gondolatainkat a következő kérdéskörök közé sűrítjük: melyek a mű egyedi vonásai, mik képezik neuralgikus pontjait, milyen esetleges tanulságok következnek mindebből?

Faulstich mintegy 1900 oldalon több mint két évezredet foglal össze.²¹ Munkásságát összehasonlítva más médiatörténeti szerzőkkel, világossá válik, hogy ő az, aki szándékai szerint a német médiatörténetet leginkább a kultúrtörténethez kívánja kötni. Teljesítményét egyfajta média-kultúrtörténetként fogja fel, amelyben az összes média történetét a maga teljességében, rendszert képező hálózati keresztmetszetében kívánja vizsgálni. Az emberiség kultúrája nem képzelhető el média nélkül, az emberiség történetét a kultúra, a kommunikáció és társadalom történeteként értelmezhetjük – hangsúlyozza. A vitát gerjesztő és a nem kis ellenállást kiváltó komplexum értelmezése Faulstich unikális médiafogalma körül csúcsosodik ki. Faulstich ugyanis a média és kommunikáció fogalmát teljesen kitérítve és magyarázó elvként egyedi, vitaható fogalmakat hoz be. Nála a kommunikáció a szóbeliségtől (amely az emberről szól az őt körülvevő valóságban), az irodalmi kommunikáción át az elektronikus kommunikációig ível (amely a valóság reprodukcióját nyújtja). A médiumok az ő olvasatában intézményesült rendszerek, amelyek szervezett kommunikációs csatornák által közvetítődnek és az emberiség történetének kezdete óta orientáló fórumként teremtői a társadalmi

²⁰ FAULSTICH, Werner, *Das Medium als Kult. Geschichte der Medien von Anängen bis zur Spätantike, 8. Jahrhundert* (1997); *Medien und Öffentlichkeiten im Mittelalter (800–1400)* (1996); *Medien zwischen Herrschaft und Revolte, die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700)* (1998.); *Die bürgerliche Mediengesellschaft (1700–1830)* (2002); *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900)* (2004); *Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts* (2012).

²¹ 2006-ban Faulstich közreadta a hatalmas opus kétkötetes, rövidített változatát, melyet az egyetemi oktatás céljaira „didaktikusan átdolgozott”. FAULSTICH, Werner, *Mediengeschichte von Anfängen bis 1700, Mediengeschichte von 1700 bis ins 3. Jahrtausend*, Göttingen, 2006.

változásoknak, amelyeket szabályoznak is. Számos funkciót hordoznak: kommunikálás, információközvetítés, felhalmozás és tárolás, szórakoztatás, illetve közösségképzés, elnyomás, érték- és hagyományképzés, emancipálás stb.

Faulstich tehát flexibilis médiafogalmat használ, és úgy véli: ez általános érvényű és megkülönböztető jellege miatt alkalmas a történelemben bekövetkező változások kitapintására (konstrukciójának lényege, hogy az „egész története” bemutatható média-kultúrtörténetként). Ez az érvelés több szempontból is problematikus. Ha a média a társadalom minden vezérlő és orientációs funkciójának letéteményese, hordozója és közvetítője, akkor Faulstich nem kevesebbet állít, hogy a média a mindenkor létező társadalmi és politikai rendre olyan hatással van, hogy a társadalomtörténet művelése médiatörténet nélkül elképzelhetetlen. Továbbá, ha a média az egyes társadalmakat döntően befolyásolja, akkor azok magát a társadalmi kommunikáció formáját is meghatározzák. Elemzési gyakorlatában azonban nem mutatja be részletesen a média-kultúra és a kommunikáció közötti összefüggéseket. Mindez nem csupán arra figyelmeztet, hogy Faulstich homályos médiafogalommal operál, hanem arra is, hogy a média-kultúrtörténetét megalapozó másik fogalom, a kultúra meghatározása sem precíz, és így nehezen értelmezhetők olyan kifejezések, mint irritáló, kultúrsokkot előidéző jelenségek, amelyeket az új médiumok megjelenése kapcsán előszeretettel emleget. Ráadásul médiafogalmát további képlékeny részfogalmak bevonásával (ember-, térformáló, írott, nyomtatott, elektronikus és digitális médiumok) tovább tágítja, és a társadalmi változásokkal összhangban az általa meghatározott sajátos időfonal mentén a domináns médiumokat diagnosztizálva – aszerint, hogy milyen intenzitással vannak jelen az egyes korszakokban – megkísérli rajtuk keresztül az egész történetet leírni. Azt, hogy mi következik ebből, néhány példával próbáljuk érzékeltetni.

Ez a konstrukció például a reformáció–ellenreformáció korszakának teljesen másfajta bemutatásához vezet. Luthernek a tradicionális egyház ellen irányuló kritikáját az embermédiumok tradicionális uralmi formáinak kritikájaként interpretálja. A reformációt a következő hét domináns médium működésén keresztül láttatja: 1. a prédikátorok, akik a nyomtatás, a könyvhez fűződő szoros kapcsolatuk révén eddigi funkcióikat megújítják; 2. a levél-levelezés, amely a mozgalomban mintegy fegyverként szolgál; 3. a röplapok (már ekkor tömegmédiumnak titulálja), amelyeket eltérő módon használnak, és amelyek ellentétes társadalmi hatásokat fejtenek ki; 4. a röpirat, amely köztes forma a lap és a könyv között, többé már nem lokális nyilvánosságot teremt, és a nyomtatott körlevelek előfutárának tekinthető; 5. a könyv, melynek szerepét Faulstich szerint sokan túlértékelik; 6. a dalnok és végül 7. a színház. Ennek alapján fogalmazza meg következtetését: a lutheri reformáció lényege nem vallási-teológiai, hanem médiatörténeti természetén keresztül ragadható meg. Később némileg revideálja ezt, ami viszont a médiumkonstrukció használhatóságának bizonytalanságára utal.²²

²² GOPPOLD, UWE, *Über Faulstich, Werner, Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkulturen der frühen Neuzeit (1400–1700)*, H-Soz-u-Kult. 21. 03., 1999.

Az 1700–1830 közötti periódusra, nagyrészt a felvilágosodás korára vonatkoztatva a képlet a következőképpen módosul: az embermédiümök közül egyre kisebb jelentőségű a papság; továbbra is fontos szerepet tölt be a színház, amely zenés, táncos, prózai formában egyaránt jelen van, de kommunikációs szempontból csökken a szerepe. A térformáló médiümök közül a kastély és a park, az írott médiümök között továbbra is a levél, a lap fontos, de a súlypont eltolódik a nyomtatott médiümök javára; továbbra is jelen van a röplap, a röpirat, a plakát, a kalendárium, az almanach, a könyv. Nő az újságok kínálata és megjelenik a folyóirat, „a polgári médiakultúra szíve”.

A nyilvánosság szerkezetváltozása e korszakban nem kerüli el Faulstich figyelmét, de nem játszik nála döntő szerepet. Az alaptézist megerősítve kijelenti, hogy nem elsősorban a nyilvánosság változik, ami új médiümök belépését generálja, hanem a médiümök váltása eredményezi a nyilvánosság szerkezetváltását, ami a polgárság térnyeréséhez vezet. Ezt a kijelentést a médiatudósok túlnyomórészt elutasítják: Jürgen Wilke és a saarbrückeni történész, Wolfgang Behringer is úgy fogalmaz, hogy a médiümök társadalmi konstrukciók, és értelmüket társadalmi kontextusba helyezve nyerik el.²³

A Faulstichnál az 1830-tól a századfordulóig tartó 19. század médiatörténete jóval a digitális reprodukció korszakának beköszönte előtt már az „elektronikus” médiával operál (távíró, telefon, fotográfia, hanglemez, film). Ebben az 5. kötetben is kitart a nyilvánosság szerkezetváltozásával kapcsolatos tézise mellett. Ugyan ezen alfejezetnek „A társadalmi változások kulcsjelenségei” címet adja, de továbbra is a média szerepét helyezi középpontba, és a nagyszabású népességnövekedésre, a társadalmi differenciálódásra, a bekövetkezett technikai boomra, az iparosodás jelenségeire csupán a 19. századon végighúzódo fonalként tekint. Mivel a társadalomkép meglehetősen elnagyolt, számos differenciálatlan kijelentést enged meg magának: például a fotográfiát a kispolgárság médiümának tartja, a képmutogatást a közép- és alsó rétegek szórakozásának nevezi. A kötet záró részének megállapításai lényegében nem térnek el a szakirodalom által elfogadott alapvetésektől: a században a médiümök mindinkább a kapitalizálódás jegyeit viselik magukon, azaz a médiakultúra egyre jobban a gazdaság részrendszerének rendelődik alá és mindinkább a szórakoztatás funkcióit elégíti ki.²⁴

A hatodik kötetben az ívet a századfordulótól az ezredfordulóig húzza és itt is a médiarendszerek történetét nyújtja. Korántsem csak a nyilvános kommunikáció 20. századi klasszikus tömegmédiáira koncentrál (nyomtatott média, rádió, televízió). Az elektronikus (hanglemez, kazetta, telefon, CD, videó) és a digitális média (számítógép, Word Wide Web) mellett az interperszonális kommunikáció hétköznapi csatornáit is bevonja (e-mail, chat). És újra foglalkozik az ember- és a térformáló médiümökkel. A 19. században az archaikus embermédiümök és tér-

²³ BEHRINGER, Wolfgang, *Im Zeichen des Merkur*, Göttingen, 2003, 23.

²⁴ DUSSEL, Konrad, *Rezension zu, Werner Faulstich, Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900) = Sehepunkte 5 (2005), Nr. 2. URL: <http://www.sehepunkte.de/2005/02/7231.html>*

formáló médiumok meglátása szerint visszaszorulóban voltak, de a náci időkben tömegünnepségek, felvonulások, reprezentatív, monumentális építészeti és szobrászati alkotások formájában ismét funkcióhoz jutottak anélkül, hogy az ekkor szisztematikusan felépített médiarendszer a náci uralmi rendszerének fenntartását legitimálni tudta volna.

Bizonyára a feldolgozandó anyag szerteágazó természete, a témapanelek divergálása kényszeríti belátásra, hogy az eredeti koncepcionális elképzelésétől eltérjen, és mondanivalóját kronologikusan tagolja, tízéves dekádokba osztva a 20. századi német kultúrtörténethez igazítsa. Ebből a teljességre törekvő történetből teljesen kimarad az NDK médiatörténete, és így szükségszerűen a német–német kapcsolattörténet is, amelyet meghökkenítő módon röviden azzal intéz el, hogy az NDK médiaélete, speciális és nehezen mérhető és értelmezhető. Nyilvánvaló, ezzel az eddig gondosan felépített és végigvezetett mediakonstrukció relevanciáját kérdőjelezné meg. Minél közelebb kerülünk a mához, a szöveg additív, olykor tisztán leíró jelleget ölt. Az eleve tág és a 21. század beköszöntével mindinkább szubjektíven használt médiafogalom és a felsorakoztatott részmédiumok túltengése megakadályozza őt abban, hogy a médiumok befogadásának történetével, tartalmi recepciójával érdemben foglalkozzon. Minthogy ezek analízise elmarad, sok esetben ezt a médiafelhasználás természetéről szóló klisék alkalmazásával pótolja.

Faulstich kreativitásával, innovatív teljesítményével, az átfogó média-kultúrtörténet megírásával, a diskurzusok megindításával, az általa generált vitákkal kétségtelenül nagy szolgálatot tett a médiatudománynak. Azt a törekvését azonban, hogy a média fogalma alá a két évezred szinte valamennyi részmédiáját besorolja és mindezeket rendszerkonstrukcióban láttassa, csak úgy tudja megoldani, ha önmagát szükségszerűen olyan parttalan, öntörvényű fogalom megalkotására és alkalmazására, valamint a részinformációk áttekinthetetlen mennyiségének egy rendszerbe történő kanalizálására kényszeríti, melyek szinte kilátástalanná teszik vállalkozását. Az általa konstruált fogalom egyben azt a veszélyt is magában hordozza, hogy a szerzőnek nincs módja más fogalmi konstrukciókra reflektálni. A mechanizmust az egyes különböző médiumok működésének, évszázadokon átívelő fogaskerékszerű egymásba illeszkedését, átfedését így nehezen tudja folyamatában megértetni.²⁵ A mégoly intelligens problémamegoldó kérdésfeltevései, a mérhetetlen mennyiségű szakirodalmi hivatkozás mozgatása (egyek kritikusai szerint túlságosan mások tudományos teljesítményére hagyatkozik), a korszakokon vörös fonalként végighúzódomináns médiumok megmutatása sem segítenek túl sokat ezen. Az extrém széles médiafogalom megakadályozza, hogy működésüket koherens médiarendszerként értelmezhesse, ahogy a sorozat előszavában saját maga szabta elvárásait Faulstich megfogalmazza „a komplikált puzzle a különböző építőkövekből egész képpé formálódjék”. Így, olyan fontos kérdések, mint a különböző utakat bejáró egyes embercsoportok az évszázadok

²⁵ Erre utal Hickethier is a médiatörténetről szóló tanulmányában. HICKETHIER 2002, i. m. (8. jegyzet).

során hogyan informálódtak, miként szórakoztak, milyen tartalmakat, mely médián keresztül kommunikáltak, mennyire értették meg és adaptálták a felvett ismereteket, releváns magyarázatával a sorozat jórészt adós marad. Ennek nyomán elgondolkodhatunk azon, lehet-e médiatörténetet manapság egyedül írni?

VI.

A mögöttünk hagyott másfél évtizedben számtalan médiatörténeti tanulmánykötet született Németországban, amelyek között érdekesek lehetnek számunkra a médiatörténet–médianyilvánosság és a várostörténet kapcsolódását tárgyalók. A médiatörténet és várostörténet számtalan kapcsolódási lehetőséget kínál, amit a modern korban Max Weber sajtózociológiájához köthetünk, amely a sajtó intézményes jellegének, helyi sajátosságainak, a hatalmi viszonyoknak és kulturális hatásuknak vázlatát nyújtja (ha eltérő módon is, de valamennyi, e tárgykörben megjelenő mű Weberre rezonál).²⁶ Napjainkban a városok történetét egy sokrétegű, számtalan területen strukturált nyilvánossággal hozzuk összefüggésbe, amely az utcai nyilvánosságtól az egyesületeken, a társas összefüveteleken, a sajtón át az elektronikus médiáig terjed. A kutatás során az urbanizáció, medializáció, informálás a modernizációs folyamat összekötő elemeit képezik, hogy az iparosított és postiparosított társadalmak társadalom- és kultúrtörténetét megérthessük. Visszatérve a Führer–Schildt–Hickethier szerzőhármashoz *A nyilvánosság – médiumok – történelem* című tanulmányukban (2001) megemlítik ugyan, hogy a városi nyilvánosság részeként az utcai, egyesületi stb. nyilvánosságokkal az utóbbi három évtizedben számtalan írás foglalkozott, de a tömegmédiá nyilvánossága még mindig jórészt hiányzó eleme a kutatásnak. Ez ugyanis, nemcsak a közvetlenül szemünk előtt játszódó eseményre terjed ki, hanem a véleményképzésre is, amely azután ismét a szomszédok közti kommunikációban tesz szert jelentőségre. Hiányzanak az olyan művek, melyek a városi nyilvánosság „hardver” oldalát vizsgálnák, vagyis az egymással konkuráló média és előállítói (kiadók, szerkesztők) érdekeit, vagy a városi vezető testületek és a média viszonyát, vagy a médiát fogyasztó publikum nyilvánosságát.²⁷

Erre az irányra egy példát hozunk. A város és a sajtó kapcsolatát vizsgáló, 2003 óta rendszeresen összeülő angol–német kollokvium²⁸ 2006-os portsmouthi

²⁶ WEBER, Max, *Geschäftsbericht für die Deutsche Gesellschaft für Soziologie = Verhandlungen des ersten deutschen Soziologietages*, Tübingen, 1911, 39–62.

²⁷ FÜHRER, HICKETHIER, SCHILDT 2001, i. m. 26–27. (7. jegyzet). Ilyen első kísérletnek számít Michael MEYEN, *Leipzigs bürgerliche Presse in der Weimarer Republik, Wechselbeziehungen zwischen gesellschaftlichem Wandel und Presseentwicklung*, Leipzig, 1996.

²⁸ Eddig az európai városi zsidó sajtó történetének új kutatási eredményeit tárgyalták: *The Jewish Press – Research in Progress in a European Perspective*, International Conference, Queen’s University, Belfast, 2003.; *Frauen und Frauenbilder in der jüdischen Presse*, Internationale Sommerakademie des Insituts für Geschichte der Juden in Österreich, Wien, 2004.; *Die jüdische Presse*,

tanácskozása a témát az 1880–1938 közötti időkeretben vizsgálta.²⁹ A következő kérdésekre kerestek választ: miként jeleníti meg a sajtó a várost mint kommunikációs teret? Hogyan rajzolja ki a város topográfiáját? Miként befolyásolja a benne élők tudatát? Suzanne Marten-Finnis például az 1920-as évek Berlinjébe vezet el bennünket, ahol orosz emigránsok megalapítják művészeti folyóiratukat, a *Zhar pitsat* (Tűzmadár), amelyre a korábbi sajtótörténet-írás a helyi emigránsok kulturális-szórakoztató lapjaként tekintett. Marten-Finnis rámutat, hogy a folyóirat a berlini orosz művészek és orosz kiadók számára nyilvános fórumot jelentett, ismertté tette az orosz festészetet és könyvművészetet a nyugat-európai publikum számára, megteremtette az otthon alkotó és a metropoliszban élő orosz művészek közötti kommunikációt; a berlini művészeti életbe való bekapcsolódásuk az „orosz Berlin” sajtós vonásainak megértéséhez is közelebb visz.³⁰ A második nagyobb témaegységet a sajtó és a város kapcsolatában nagy jelentőségű német zsidóság szerepvállalása képezi. Például a brémai egyetem kutatója, Michael Nagel a zsidó sajtón keresztül a zsidóság differenciált városképének változását mutatja be: Hamburg és Berlin példáján azt, hogy miként viszonyultak a városi élet valóságához a 19. század végén, a weimari köztársaság és a hitlerizmus idején.³¹

A sajtó tudósítói funkciója, a nyilvánosság alakításában betöltött szerepe a harmadik téma. Itt Sam Johnson azt elemzi, hogy a *Spectator* című angol hetilap miként ábrázolta a mindenkori „zsidókérdést”, kezdve az 1880-as évek elején Oroszországon végigsöprő pogromhullámtól a Dreyfus-ügyön és a bécsi antiszemita polgármester, Karl Lueger ténykedésén át a nácik hecckampányáig.³² Az utolsó tematikus blokk egy város: Tschernowitz–Cernăuți–Csernovci–Csernivci történetét látta a sajtón keresztül.³³

Forschungsmethoden – Erfahrungen – Ergebnisse, International Conference, Queen’s University, Belfast, 2005.; *Deutsch-jüdische Presse und jüdische Geschichte, Dokumenten, Darstellungen, Wechselbeziehungen*, Internationale Konferenz Universität Bremen, 2005.

²⁹ *Presse und Stadt, City and Press, Interaction – Discourse – Theses*, Hg. Marten-Finnis, Suzanne, Winckler, Markus, Bremen, 2009. A közép-kelet-európai térségét vizsgáló tanulmánykötet a sajtó mellőzésével vizsgálja a nyilvánosság alakváltozásait a város-építészet-politika, illetve a városi közösségi események és a hatalmi, uralmi rendszerek konstellációjában. *Stadt und Öffentlichkeit in Ostmitteleuropa 1900–1939, Beiträge zur Entstehung moderner Urbanität zwischen Berlin, Charkiv, Tallin, Triest*, Stuttgart, 2002.

³⁰ MARTEN-FINNIS, Suzanne, *Outsourcing culture. Soviet and émigré publishing in Berlin and A. E. Kogan’s illustrated review Zhar pitsa, 1921–1926* = Uo. 61–82.

³¹ SCHWARCZ, Johannes Valentin, *The shifting centres of the German-Jewish press during the era of Enlightenment, Emancipation, and Reform 1750–1850* = Uo. 97–114.

³² JOHNSON, Sam, *Hep! Hep!, Dreyfus and other Jewish Questions. A View from London, 1881–1914* = Uo. 151–160.

³³ WINKLER, Markus, *Wandel im Zeitalter der Modernisierung, Czernowitzer Presse vor dem ersten Weltkrieg*, Uo. 185–202.; *Die Folgen der Weltwirtschaftskrise aus der Sicht der Ostjüdischen Zeitung* = Uo. 203–218.; STETSEVYCH, Kateryna, *Aufbruch und Signale, Ukrainische Presse in Tscherniwci seit den 1990er Jahre* = Uo. 219–234.

VII.

Az említett tanulmánykötet-irodalom fontos darabjai az összehasonlító vagy transznacionális médiatörténeti kötetek. Inkább az utóbbihoz sorolható a Lipcsei Egyetem Szellemtudományi Központjának (GWZO) korábbi konferenciájához köthető 2002-es könyv. Ez az akkori jelenből kiindulva, nevezetesen a balkáni háborúkról szóló tudósítások kapcsán vizsgálja az európai nyilvánosság alakulását egészen a felvilágosodás koráig visszavezetve.³⁴ A tanulmányok célja, hogy az európai nyilvánosság fogalmát (mint normatív nyilvánosságot) empirikus elemzéssel szembesítse a mindenkor létező európai kommunikációs struktúrákkal. Európa fogalmába Kelet-Európát is bevonja, és az európai nyilvánosság történetére nem folyamatként (amely Európa nyugati részéből terjed el a szélekre), hanem a helyzetektől függően a központi és a távolabb eső területek közötti interakciós jelenségeként tekint.³⁵ Az ebben közreműködő újságírók, írók, utazók, értelmiségiek, tudósok az európai kommunikációs hálózat, a transznacionális cserre létrehozóiként jelennek meg. Általában elmondhatjuk, hogy összehasonlító, transznacionális médiatörténeti analízisekkel az új évezred beköszöntével ritkán találkozunk. Korszerű munkákat a 19. század első felére vonatkoztatva találunk. Hannah Barker és Simon Burrows gyűjteményes kötetükben koncepciólagosan Habermasra hagyatkoznak: a sajtó történetét társadalmi és kulturális beágyazottságban tárgyalják, és azt mutatják meg, hogy Európa országaiban és az USA-ban a sajtó miként fejlődött, milyen kontroll alatt működött. Az újságírás és a mindenkor állami viszonyának feltárásán túl foglalkoznak a lokális és regionális nyilvánosság formálódásával. Ennek tárgyalása során erőteljesebben kirajzolódnak a német és az angol fejlődés eltérő jegyei, ami megnyilvánul a két ország médiaszabályozásában, ennek következtében a kontrollt kijátszó praktikákban, valamint az újságírást gyakorlók összetételében. A tanulmányok nyomán egyértelműen kirajzolódik a nyugat–keleti-lejtő egészen Oroszorszáig bezárólag; ezt elsősorban a híráramlás, a professzionalizálódás mértékén, a kiadók, publicisták ténykedésén keresztül mérik.³⁶

Az összehasonlító vizsgálatok áttekintésére, az eredmények számba vételére német nyelvterületen 2008-ban vállalkozik először egy kötet, melyet az osztrák médiakutató páros, Gabriele Melischek és Joseph Seethaler, és a mainzi kommu-

³⁴ *Europäische Öffentlichkeit, Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Hg. Requate, Jörg–Wessel-Schulz, Martin, Frankfurt, New York, 2000. A téma inspirálójá Ross, Jan, *Europas Selbstverachtung, Bilder aus Sonnenwoland, Bosnien und die Moral* című írása volt = *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1995, 7, 20.

³⁵ REQUATE, JOERG, WESSEL-SCHULZ, MARTIN, *Realität und Imagination einer appellativen Instanz = Europäische Öffentlichkeit, Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Hg. Requate, Jörg, Wessel-Schulz, Martin, Frankfurt, New York, 2000, 13–16.

³⁶ *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America 1760–1820*, Hg. Barker, Hannah, Burrows, Simon, Cambridge, 2002.

nikációtörténész Jürgen Wilke jegyez.³⁷ Kétségtelenül ezen a téren a tanulmánykötet úttörő kísérletnek számít, az ebből adódó nehézségek viszont szembetűnők. Az összehasonlítást a szerzők rendkívül tágan és eltérő módon értelmezik: Rudolf Stöber kronológiai alapokra helyezi, Frank Esser országonként és kultúrákon átívelő jelenséggént kezeli, míg Stefan Dahlem a médiára szűkíti. A 21 tanulmányt a következő 10 téma köré csoportosítják: médiatörténet, médiarendszerek, politikai kommunikáció, ettől elválasztva a választási kommunikációt, nyilvános kommunikáció, nemzetek közti kommunikáció, újságírás, recepciótörténet, egyes médiumok története és módszertana – és valamennyit összehasonlító módon elemezik. Az egymástól messze lévő témákat vizsgáló és eltérő színvonalú tanulmányok közül Patrick Rössler a tartalomelemzés minőségi kritériumairól szóló írása, Barbara Pfetsch és Peter Maurer elméleti cikke a média és a politikai környezet vizsgálatáról, Jürgen Wilke szisztematikus áttekintése a hírtudósítás rendszeréről nyújt hasznos szempontokat.³⁸

VIII.

Mint láttuk a média- és kommunikációtudományok művelői folyamatosan önreflexiók viták résztvevői. Nemcsak új és új területekre hatolnak be, hanem ennek során megkísérik újrapozícionálni a két tudományterületet, és viszonyát újból és újból meghatározni más tudományokhoz, elsősorban a társadalomtudományokhoz, kultúrtudományokhoz. Mivel minden szüntelen mozgásban, változásban van, és ráadásul a szerzők a gyakorlatban a legkülönbözőbb variánsokban, eltérő elméleti színvonalú saját elgondolásaikat követik és kevéssé reflektálnak másokra, közülük egyre többen (Wilke, Kutsch, Hickethier, Stöber) jogosan fogalmazták meg az igényt, hogy e területeknek a jövőben ne csak közös tárgya legyen, hanem jussanak el egy terminológiai minimál-konszenzushoz, amely a kutatási terepen a különböző szakmai irányokat szisztematikusán magába integrálja és operacionalizálja. Vajon a jövőben az európai médiatörténet-írás errefelé veszi az útját?

³⁷ *Medien & Kommunikationsforschung im Vergleich, Grundlagen, Gegenstandberichte, Verfahrensweise*, Hg. Melischek Gabriele, Seethaler, Josef und Wilke, Jürgen, Wiesbaden, 2008.

³⁸ L. ehhez Steffen KOLB recenzióját, *Publizistik* 2008/3, 445–446.

LIPTÁK, DOROTTYA

Schreiben wir Mediengeschichten – aber wie?*Historiographische Annäherung*

In der Studie wird, mit Ausblick auf andere europäische Regionen zusammengefasst, wo die deutsche Mediengeschichtsschreibung heute steht. Die Zusammenfassung soll der Orientierung des ungarischen Fachpublikums dienen.

Im Mittelpunkt steht jene Forschungsrichtung, die, mit Rückgriff auf unterschiedliche erkenntnistheoretische Konzepte, Modelle und Programme (vor allem der Kultur- und Sozialwissenschaften), die Formwechsel der Medien, der Öffentlichkeit und der öffentlichen Kommunikation untersucht. Aus den Grundzügen dieser Forschungsrichtung zeichnet sich deutlich ab: die Untersuchung der Geschichte der Medien, darunter der Geschichte der Presse sollte in Zukunft ihre Lokalisierung im Kontext der sich wandelnden medialen Welt bedeuten. Woraus bildet sich dieser Kontext? Was bedeutet diese Zielsetzung?

Unter den Modellen wird die Konstruktion hervorgehoben, die von Karl Christian Führer, Axel Schildt und Knut Hickethier erarbeitet wurde. Zwei von diesen Medienwissenschaftlern sind in Hamburg, einer in Mainz tätig. In ihrer Studie erfassen sie einerseits die Geschichte der Entstehung und Institutionalisierung der modernen Medien – die medientechnische und -technologische Entwicklung mit einbegriffen –, andererseits systematisieren sie die wesentlichen Elemente und Strukturwandel der öffentlichen Kommunikation im 19–20. Jahrhundert. Durch diese doppelte Forschungsrichtung versuchen sie die Wechselwirkung von Medien und Gesellschaft in ihren wandelnden Formen nachzuvollziehen.

In einer anderen Studie schlägt Knut Hickethier eine neue Mediengeschichtsschreibung vor, die die Geschichte der Massenmedien sein sollte. In dieser Mediengeschichtsschreibung werden Kommunikation, Kultur, Öffentlichkeit und die von den Medien beeinflussten alltäglichen Geschehen als die Elemente behandelt, die die einzelnen Medien verbinden, so, dass die Mediengeschichte die ineinandergreifende Geschichte der einzelnen Medien bleibt. Laut Hickethier stehen diese Art neuer Mediengeschichtsschreibung und der Meinungs-austausch über sie erst am Beginn. Über ihre Legitimation wird die Praxis entscheiden.

Die Verfasserin konfrontiert im Weiteren die theoretischen Überlegungen mit der Praxis, namentlich mit der Leistung von drei Medienhistorikern, die jeweils eine übergreifende Mediengeschichte geschaffen haben: *Rudolf Stöber: Mediengeschichte. Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates. Eine Einführung*; *Jürgen Wilke: Grundzüge der Medien- und Kommunikationsgeschichte. Von Anfängen bis ins 20. Jahrhundert* und die sechsbändige Mediengeschichte von *Werner Faulstich*. In der Analyse wird dargestellt, was die Autoren zur Ausarbeitung ihrer Werke motiviert hat und wie sie den Begriff der Medien interpretieren. Was gehört bei ihnen zu den Medien, wie wird der Begriff abgegrenzt? Wie strukturieren sie ihre Thesen, besonders bezüglich des Verhältnisses von Mediengeschichte und den sogenannten Sozialwissenschaften? Wie behandeln sie die Begriffe von Zeit und Raum, wie verhalten sie sich zu den Quellen? Der abschliessende Teil der Analyse widmet sich den neuesten Studienbänden, die sich mit den Anknüpfungspunkten von Mediengeschichte/Öffentlichkeit und der Stadtgeschichte befassen.

Dorottya Lipták stellt abschliessend fest, dass sich die Medien- und Kulturwissenschaftler ständig an Diskussionen der Selbstreflexion beteiligen. Sie erschliessen immer neue Forschungsgebiete, und versuchen im Laufe dessen immer wieder das Selbstverständnis beider Wissenschaftszweige und ihr Verhältnis zu anderen Wissenschaften, vor allem den Sozial- und den Kulturwissenschaften,

neu zu positionieren. Immer mehr Autoren (u. a. Jürgen Wilke, Arnulf Kutsch, Knut Hickethier und Rudolf Stöber) verlangen mit Recht, dass diese Forschungsgebiete in Zukunft nicht nur über einen gemeinsamen Gegenstand verfügen, sondern auch einen minimalen terminologischen Konsens erarbeiten sollten, der die diversen Forschungsrichtungen in diesem Bereich systematisch integrieren und operationalisieren kann. Wird wohl die europäische Mediengeschichtsschreibung der Zukunft diese Richtung nehmen?